

VARGA CSABA
Találkozások
a nyugati irodalommal

Csillapíthatatlan könyvéhségben nőttem fel. Legszebb karácsonyi ajándék gyermekkoromtól kezdve egy könyv volt, de az 1950-es évek silányságában a szülők már aligha adhattak a kezünkbe mást, mint egy a kommunista hatalomátvétel előtti időkből származó katolikus ifjúsági kiadványt, amik beszerzése bizony egyre nehezebbnek bizonyult. Bárminemű szabad világ élményét kizárólag a Szabad Európa Rádió, az Amerika Hangja vagy a Vatikáni Rádió biztosíthatta akkoriban. A müncheni Szabad Európát – a név kiejtése önmagában mámorítónak bizonyult – már általános iskolásként úgyszólván napi rendszerességgel hallgattuk otthon. Nem is sikertelenül. Annak hírére például, hogy propagandaballonjaik Pécs térségében dobták ki tartalmukat, órákon keresztül pásztáztam a Gyárvárosban, sőt az „A/1”-es ÁVO-laktanya veszélyes közelségében elterülő késő őszi fagyos földeket. Sőt, találtam is két sűrű nyomtatványt, életszínvonalunknak a Nyugattal összemérhetetlenségét példákkal ecsetelő bizonyításával, aminek izgalmas érvanyagát hetekig ízlelgettem magamban és évekig őriztettem.

Városközponti autókarosszériagyártó üzemünkben kiállamosított, bányászkolóniára költöztetett, önéletrajzaimat hatóságilag kísérvé X-esként („kizsákmányoló”) megbélyegzett, gyakorló katolikus családjamban hamar megtanulhattam, hogy megélésre érdemesen mindenkori határait feszegető erkölcsi létünket egyetlen dolog fenyegetheti igazán, a fecsegés. Jezsuita olvasmányok hatására tűnődtem az élet értelmességén, kizárólag egy kockázatos hősiesség életformáját tekintve vállalhatónak. Középiszólásan antikváriumokat bújtam, a nékem tetsző címeiből gyakorlatilag kiolvastam a Baranya Megyei Könyvtár és a Pécsi Egyetemi Könyvtár állományát egyaránt. Átéltve szentnek éreztem 1956-ot. Igyekezve mindenütt naphosszat ott lenni, újságjait s röplapjait gyűjtöttem, rádióadásait egykori üzemünkben visszamaradt gyönyörű keménykötéses, pecsétekkel ellátott hatósági „jegyzőkönyv” üres felében – hiszen mily ritka volt akkoriban a papír is! – naplóztam. Amikor sárba tiprói imperialista fellazításként, összeesküvésként rágalmazták, bennem csak dac és ellenállhatatlan érdeklődés érlelődött. Így jutottam el annak okatlan merészségéig, hogy *Ellenforradalom Magyarországon* címen a Színház-tér Korzó Kávéházából szakszer-

vezetivé züllesztett palota két emeletén fegyveres őrizettel rendezett kiállítás¹ tárlójából mindennemű józan megfontolás kényszerű félretételével végül kiemelttem a bizonyítékul elhelyezett emigráns *Nemzetőr-* és *Látóhatár*-számokat, röplapokat.

Néhány év múltán, egyetemistaként már moszkvai kiadókat bombáztam levelekkel, főként az egzisztencializmus és az indiai filozófia orosz fordításaiért – sikerrel – kuncsorogva. Autóstoppal a Múzeum-kertbe, az Országos Széchényi Könyvtárba jártam fel, hogy az otthoni gyűjteményekből hiányzó Freud- és egykori protestáns broszúrákban közzétett Kierkegaard-fordításokat bújhassam. Kérészetű „az *Iffjú Jogász* szerkesztője” kari (faliújságbéli!) tanúsítványommal végül az Oktatási Minisztérium Marxizmus és Leninizmus Főosztálya vezetőjéhez is bemelegkedtem, hogy hozzájuthassak a kizárólag filozófia-főszakos hallgatóknak fenntartott nyugati antologikus fordítás-kiadványok egy számozott (!) példányához.

Ekkor bukkantam valahol a *Korunk szellemi körképére*.² Villámcsapásként ért a rádöbbenés ezen igényesen szedett, nagyszerű kiállítású könyv kézbevételekor, hogy a tőlünk elzárt nyugati világ milyen friss változottságáról, felelősen pezsgő útkereséséről ad tanúbizonyságot.³ Rögvest kiírtam minden címet belőle, hogy példánykéréssel bombázhassam római nyomdáját csakúgy, mint postacímként utolérhetetlen washingtoni kiadóját. Válasz nélkül ugyan, a mű valahogy mégis megérkezett postán. A párt Baranya megyei első titkárának fia magától Nagy Józseftől eredő hírként hamarosan meg is súgta, hogy állambiztonsági regisztrálás szerint túl nagy és feltűnő a postám. Merthogy felbuzdulásomban ekkorra már hatalmas levelezésbe bonyolódtam, hetente akár húsz levélbeli kérelem fordulva nyugati kiadókhöz és szerzőkhöz.⁴ Immár kéretlenül is kezdtek jönni könyvek – Shakespeare-tanulmányok, német novellaantológia, Adorno, amerikai politikaelmélet, fasizmus-történet és egyebek – rejtélyes nevű irodalmi intézetektől és társaságoktól. A mellékelt felajánlásokra mindig válaszoltam, kéréseimmel némiképp meg is haladva a megadott kereteket, sőt olykor azzal is próbálkozva, hogy könyvtárhoz érkezett válasz-formanyomtatványt elkérve próbáljak magam a kívánt címekhez jutni.

Eleinte a római jog tanszéki könyvtárát leleményesen s fáradszóról gyarapító, engem tanárától hamarosan bizalmas barátjává fogadó Benedek Ferenc tanársegéd-től kaptam kiadói katalógusokat, majd az Egyetemi Könyvtár szerzeményezését akkoriban vezető Román Lászlónétól vittem haza s dolgoztam fel periodikus katalógusokat (mint a *Livres de France*, mely a magánkiadások hozzáférési helyét is feltüntette).

Boldog voltam, állandó pezsgésben élve, hiszen igazi nemzetközi közösség részesének érezhettem magamat, akire figyelnek, akinek visszajeleznek.

Amikor már egyetemvégzés felé, majd politikailag megbízhatatlanként történő nyilvántartottságom okán az egyetemen nem maradhatva professzoraim az akkori kiváltságos fellegvárba, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetébe sikerrel átmenekíthettek s így választott szakmám, a jogelmélet hivatásos kutatójává lehettem, mindez majdnem visszaütött, mert több nagynevű professzor, így a párizsi Michel Villey vagy a tokiói Yosiyuki Noda főnökömhöz, a magyar jogtudományt irányító, rendíthetetlen kommunista elkötelezettségét a jogtudományművelés előmozdításával sikerrel párosító Szabó Imre akadémikushoz is – abban a hiszemben, hogy intézményként ott működünk – pécsi címekre kezdték postázni küldeményeiket.

Amikor hivatalos kiküldetésben kiszakadhattam már az országból, kezdtem fel is keresni a küldő helyeket. 1968-tól Párizsban minden adódó alkalommal nemcsak – recenziálás örvéen – szakmai kiadóktól gyűjthettem be műveket, de a *Galérie Lambert*⁵ s a *Librairie Polonaise*,⁶ sőt az *ИМКА-Ипеес (Les Éditeurs Réunis)*⁷ is előzékeny kedvességgel kínálták fel készletükből a válogatást. Csodálkozásomra s rögvést megvilágosodásomra Rómában az egyik küldő hely – névlegesen valamiféle nemzetközi irodalmi intézet – valójában elhagyatott külvárosi garázsnak bizonyult. Ámde a londoni *Cathedral Saint Paul* melletti kis butik mindig igazi kincsesárat rejtett magában, amit még bőven tetézett Sárközi Mátyás meglátogatása,⁸ néha egy-két szabadon levásárolható könyvbónusz biztosításával is kiegészítve. Münchenben órákat gyalogolva jutottam el az *Új Látóhatár*hoz, ahonnan egy közös ebéd után igencsak megajándékozottan távozhattam.⁹ Más alkalommal ugyancsak Münchenben egy emigráns körhöz jutottam el, Balatonfüzű még mustárgázt gyártó egykori főmémökéhez, vagy az elegáns belvárosi fogászati rendelő HERP-kiadóhoz, aki olyan kötelezvényt íratott volna alá, amely szerint az árat – csaknem egyhavi fizetésem értékében – budapesti édesanyjának majd megtérítem. Amikor viszont a Római Magyar Akadémiára – vendéglőadásokat tartva Bolognában, Firenzében, Perugiában, majd Rómában – belaktam magam, élmény lett először a *Katolikus Szemle* Szent Péter templom-közeléi szerkesztőségének, majd öreg apácája útbaigazítása nyomán a bencés rendjét vezető Békés Gellért meglátogatása. Nemcsak kiadványaikkal gyarapodtam – a rend központjában vacsorára is alkalmi vendégül látottan –, de innen vezetett a bejárás a vendégeiről s Szőnyi Zsuzsa vendéglátásáról egyaránt híres Triznya-kocsmához, ahol számos kiadványhoz szintén hozzájuthattam.¹⁰

Időközben e kapcsolatból folyóiratelőfizetések is adódtak. Kéretlenül kaptam – talán egy-egy évig – a *Die Kunst* nevű s egy hasonló profilú amerikai folyóiratot. Levelezésből fakadtan hosszú évekig kaptam Dél-Franciaországból művészettörténeti szimbólumfejtő,¹¹ illetőleg irodalmi¹² folyóiratokat, továbbá Albert Camus és Ignazio Silone világpolitikai kiütkeresésének nagyszerű fórumát.¹³ Hasonlóképpen jutott el hosszabb ideig az *Annals of the American Academy of Political and Social Science* is hozzám.

Mindezek során nemcsak olyan kiválóságokat kerestem meg levelemmel, mint – a politikában – Kővágó József, vagy – a filológiában és esszéizmusban – Kerényi Károly és Cs. Szabó László.¹⁴ A bécsi filozófus Hanák Tiborral olyan kapcsolat alakult, hogy nemcsak – itthoni fogadtatásában – csaknem leleplezésszámba menő elismerésben részesítette munkámat,¹⁵ de általa kezdeményezetten termékenynek ígérkező együttműködésünk is épülőben volt már, amikor betegsége, majd korai halála véget vetett bármiféle további előrehaladásnak. Visszatérő kapcsolatba kerültem a berni *Osteuropa-Bibliothek* egyszemélyi alapítójával s vezetőjével, Gosztonyi Péterrel, akinek alkalmasint Moszkvában járván magam is vásároltam s küldtem az akkoriban ritka szovjet második világháborús részmonografikus kiadványokból. Ha bárhol előfordultam a világban, előre megírtam neki, s ő időre küldte címemre az általa hozzáférhető műveket (az ausztráliai Canberrába utánam címezten például hat csomaggal). Ugyanezt merészelttem meglépni Athénbe, világkongresszusunkra utaztamkor. A nyitónap előtti estén éppen rendezgették majdani könyvkiállításukat, amikor döbbenetesen vettem észre, hogy a Svájcban nekem küldött emigráns magyar munkák mind ott sorakoznak az asztalokon, biztonság kedvéért kongresszusi pecséttel ellátva. Hirtelen átláttam: bármi magyarzkodásba fognék, társaim tudomást szerezhetnek róla, s egyből vége lenne őrzött titkomnak. Ezért egy alkalmas pillanatban mindet összelopkodtam, és észrevétlenül szállásomra hordtam.

Egyéb csomag mellett hatalmas diplomatafényével és elasztikus válltáskával jártam-keltem, s mindig utóbbiakba tettem könyveimet. Bizalmat sugárzó készséggel közeledtem a vámshoz, tudományos firkákkal ellátottan; és valóban, ha egyáltalán, úgy bőrdömbbe nézett bele. Mikor egyébre kérdezett, akkor akadémiai kutató voltamra hivatkozva – igaz módon – rengeteg dokumentációmra, xeroxmásolatra utaltam. Pedig még akadémikus társaim is úgyszólván a rendszerváltásig tartották a szabályt, s kéziratot például nem postáztak a Magyar Nemzeti Bank odamellékelt engedélye nélkül

(hiszen a Magyar Népköztársaság szellemi termékeként hivatalosan vagyoni értékűvé minősítették!); maguk pedig úgy lépték át például megtartandó előadásai szövegével a határt, hogy igazgatói pecséttel lezárt borítékját egy héttel előtte a Magyar Tudományos Akadémia Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya – esetleg maga Keleti Ferencné elvtársnő személyesen – egy újabb lepecsételt borítékba zárta.

A szegedi szakrális néprajzos Bálint Sándor professzor meghurcolása¹⁶ az emberbarát szíveket is meggyőzhette arról, hogy ügyeink addig biztonságosak, ameddig magánéletünknek a külvilággal meg nem osztott titkai maradnak. Másfelől pedig akinek ügye van ezért kockázat, ne legyen feltétlenül emberbarát a pontosan ilyesmiben elkényelmesedetttekekkel szemben. Számomra a nagy lecke 1961 eleje volt, amikor két pécsi pap letartóztatásával s jónéhányunknak ifjúsági pasztorációból államellenes szervezkedésébe koholt megtorlásával hirtelen mindaz összeomlott, amiért érettségimot követően másfél évre csillásnak mentem mélyszíni bányaművelésbe, hogy osztályellenségéből a Pécsi Szénbányászati Tröszt István-aknai munkásaként kerülhessek egyetemre – mások óvatlansága okán, ám bajomban fájón megtapasztalva addigi barátok részéről is a szolidaritásérzés kihűlését. Ettől kezdve saját dolgaimról a legkövetkezetesebben hallgattam, nem érezve feladatomban mások kimozdítását bármiféle maguk választotta – lusta – konformizmusból.

Noha mások sem kötötték orromra esetleges ilyen irányú lépéseiket, a tájékozódás efféle – korántsem kockázatmentes – megkísérlése saját köreimben meglehetősen kivételes lehetett. Közvetlen baráti/kollegiális közelségben nem is találkoztam ilyesmivel, sőt még – akár hasonló pozíciók birtokában – egy országos könyvtár zártszobája titkainak szenvedélyes böngészésével sem. Inkább távolságtartással, idegenkedéssel, egyenesen a tudatlanságba menekvéssel. Amikor akadémiai vagy egyetemi beszélgetések során az 1980-as években kifejtettem, hogy a (nálam otthon teljes sorozatában meglévő) *Magyar Szemle* méltó utódjaként, legjobb élő magyar folyóiratnak érdemében s stílusfinomságában egyaránt az *Új Látóhatárt* tekintem, miközben a *Valóság* után a *Katolikus Szemle* pályázhatna szerintem a harmadik legnagyobb magyar periodikum címére, csakis értetlenkedés fogadott. Hiszen a *Valóság* kurrens magyarországi reformkommunista havilapján túliakról még csak nem is hallottak; ámde érdeklődésük sem csillant föl. Amikor pedig egy jóérzékű fővárosi tanszékvezető hosszabb időre Rómába utazó gyermekének az ottani tájékozódási lehetőségeket felvillantottam, rideg elutasítással találkoztam.

Röviden tehát annyi mondható, hogy azok a bizonyos falak¹⁷ valamelyest mindig tágíthatónak bizonyultak.¹⁸ Ki-ki annyira vett részt ebben, amennyire belső elkötelezettsége diktálta. Számomra csupán meglepő, hogy későbbi nagyságainkból is – jogászörökben – mennyire kihasználatlanul hagyták ennek mégis meglévő lehetőségeit. Mintegy bizonyítva azt, hogy a rabnemzetként lét görcse önmagában nem feltételez, nem is vált ki erkölcsi kiválóságot.

Összegezve az általam levonható tanulságokat, a kéretlen könyvküldés¹⁹ már önmagában is kettős hatással járt. Hiszen nyugati kiadványokban való inségünk és fokozott kiéhezetségünk korában óhatatlanul látókörtágító hatással járt – ablakot nyitott, átláthatatlansága ellenére is élő kapcsolatszerűséget biztosított. Miközben szimbolikus erejével magunkra hagyatottságunk kínzó érzetét enyhítette, hiszen sugallta, hogy felfigyeltek ránk, valaminek részeseivé tettünk, mert hogy másoknak is fontossá lett, hogy tegyük, amit tehetünk. – Amikor már tucatnyitól olykor tucatszor tucatnyi címig terjedően e könyvterjesztő akció további választási lehetőséget is felkínált, már tágabb érdeklődési irányunkban is elmélyülhettünk. A kiválasztásra felkínált címek lassan egyre jobb minőségűek lettek, s így valóban a kurrens euro-atlanti könyvkiadás legjobb termékeiből részesedhettünk.²⁰ – A személyes kiválasztás lehetősége a terjesztőknél pedig további hatalmas előrelépést eredményezett: a kitágult tájékozódáshoz nélkülözhetetlen alapvető olvasmányokon túl már-már szakkönyvtárunk releváns alapművekkel (lexikonokkal, kézikönyvekkel), sőt szakmunkákkal történő feltölthetőségét. – Csúcsnak nyilvánvalóan a szabad könyvvásárlás olykori támogatása bizonyult.

Összegezve hát, egy tömeges akció lebonyolítása aligha lehetett tervszerűbb, meggondoltabb, sikeresebb és átütőbb erejű a megvalósultnál.²¹ Nagystílű, realiztikus, jól kiszámított volt az alapelgondolás; tervezett hatását bő termésűen tette meg. Hozzásegített ahhoz, hogy a lét mindennapi kínjához és megaláztatásához meglepetés, öröm, jutalmazás is járuljon; és akinek igénye volt erre, derekát az ebben részvétellel is egyenesíthette. Büszke fejfel járhatott, valamiféle kiválasztottság-tudattal, mert olyan szellemi miliőben élhetett, ahová csak fáradsággal, velünk született jogainknak a külvilág romlása dacára is természetes megélésével lehetett eljutni.

És mint saját példám bizonyítja, mindez ösztönzésül szolgálhatott további – sikeres – magánkezdeményezésre is, erről értesült vagy a kor ismeretében körülményeinket megértéssel fogadó nyugati kiadóknál²² és szerzőknél²³ egyaránt.

A magam számára mindez kettős, csaknem morális fogantatású indítatással járt. Igencsak nehéz anyagi körülményeink ellenére egyfelől az így birtokomba kerülő műveken későbbi profiltisztításkor sohasem antikváriumi eladással, hanem könyvtáraknak ajándékozással adtam túl.²⁴ Tanulságait pedig másfelől saját erőfeszítéseim további növelésére hasznosítottam. Egyre többet vásároltam egyébként kiáltoan devizahiányos kiutazásaim során, s egyre inkább mobilizáltam a tudományos jelenlétből adódó lehetőségeket, immár (ha

csak pályakezdő, de hazai és nemzetközi fórumokon növekvően jelenlévő) szerzőként közelítve meg (immár nagynevű) szerzőket, recenzeálást kérve és teljesítve,²⁵ sok tucatnyi esetben személyes barátságokat csíholva egy így kezdődő kapcsolatból.²⁶

Mindezzel²⁷ elérhettem, hogy a rezsim összeomlása és az addig csaknem ismeretlen új irodalmak beözönlése számomra semmiféle új felismeréssel, előlünk eddig hivatalos homályban tartott komoly teljesítményekre rádöbbenéssel nem járt.

Jegyzetek

- 1 „[A]z egész iskolának ki kellett vonulnia a Színház téri Hírlap olvasóba, megnézni az ellenforradalmi kiállítást. Volt ott minden.” B. Murányi László A forradalom egy kiskamasz szemével, in: http://www.freedomfighter56.com/hu_stories_muranyi.html
- 2 Gaëtan Picon Korunk szellemi körképe {Panorama des idées contemporaines, dir. Gaëtan Picon (Paris: Gallimard 1957) 792 o. [Le Point du Jour]} [szerk. és előszó Juhász Vilmos] (Washington, D.C.: Occidental Press [Csicsery-Rónai István] 1961) 539 o., mely „hat kiadást ért meg, és több mint tízezer példányban került Magyarországra” – emlékezik Cservenka Judit riportjában Közelmúltunk tanúja: Csicsery-Rónai István, Európai utas 2001/1, 42. szám, in: <http://www.hhrf.org/europaiutas/20011/20.htm>, valamint MP Állandó honvégyam volt: Beszélgetés Csicsery-Rónai Istvánnal, Európai utas 2008/2–3, 71–72. szám, 96. o. & in: http://www.europaiutas.hu/7172/94_96_Csicsery_02.pdf
- 3 „Nem annyira a »patinája« vonz, mint inkább az az élmény tart jó szorításában, hogy a hol könnyebben, hol nehezebben dekódolható anyag egy olyan világ szegmentumait tárja fel, nyitja ki előttem, amely a múlt század derekán meghatározója, vagy tengelye volt egy háborúkkal, tudományos, szellemi, gazdasági, etikai, ideológiai, felekezeti, nemzeti és más ellentmondásokkal teli, tapintható valóságnak.” – írja Deák Ferenc Versenyen kívül, in: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/76/deak.html>. „A filozófusok, történészek, fizikusok, írók, teológusok szemelvényeiből készült hihetetlen mozaik – rövid kommentárokkal – körbejár Pesten: égi manna gondolatokra kiéhezett lelkünknek” – idézi Tornai Józseftől [Leszálltam anyám öléből (Budapest: Ister 2000), 123. o.] Kodolányi Gyula A Nagy Szétbomlás és a Nagy Kinyílás: Változatok a hatvanas évekre, Hítel (2002. március) in: <http://www.hitelfolyoirat.hu/arch/0203/elsoldal.html> ill. <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00003/kerdez.html>. Mint „szellem-éhes serdülők mohón vetették magunkat a szocializmus tiltott listáján szereplő könyvre és többnyire szigorúan tartottuk magunkat a szellemi konspiráció iratlan szabályaihoz, mert a következő falat csak akkor juthatott el hozzánk, ha az előző lenyelése után hangtalanok maradtunk.” DI Üvegfürák: Tennessee Williams nyomában 1999-ben, Magyarországon, in: <http://cyberpress.sopron.hu/article.php?id=3053> [1999. február 9.].
- 4 Csaknem gyűjteményt felhalmozva, a legszebb magyar bélyegeket ragasztottam a borítékokra, s tömegben adtam fel ezeket esti órákban a pécsi Deák Ferenc utcai főpostán.
- 5 Paris, Île de Saint Louis.
- 6 Paris, Rue de Saint-Germain 123.
- 7 Paris, Sainte Geneviève, Rue de la Montagne 11.
- 8 A rezsim összeomlása táján Sárközi Matyi megmaradt készletéből csaknem másfél bőröndnyi anyaggal tértem haza, ekkor már kizárólag azt célozva, hogy főként emigráns termékekből s a hazaiak kinti szamizdatjából az Országgyűlési Könyvtár törzsgyűjteményét gyarapítsam.
- 9 Borbándi Gyula – Nem éltünk hiába Az Új Látóhatár négy évtizede (Budapest, Európa, 2000) 592 o. – is elismerően emlékezik meg e számomra nevezetes alkalomról.
- 10 Büszkeséggel tölthetett el, hogy ilyen helyekre utóbb magam vezethettem egykori tanáromat, Benedek professzort, aki dékánágát leadva végre újra kijutott római joga szeretett szentélyébe. Szinte röstelkedhettem azon, hogy meghívott s honorált vendéglőadása-ímnak köszönhetően magam bizonyulhattam akkor gavallérnak.
- 11 Atlantis [Vincennes, Bulletin des Amis de l’Atlantide], kéthavi/negyedéves folyóirat, amelynek addig mintegy 300 száma jelenthetett meg, amiből az én gyűjteményem mintegy másfél polcfolyóméternyi lehetett.
- 12 Cahiers du Sud [Marseille] (Jean Ballard alapításában), 1966-ig jelent meg, amiből mintegy másfél polcfolyóméternyi kaphattam.
- 13 Témoins [Zürich] (Jean Paul Samson alapításában), negyedéves periodikum, amelynek 1953 és 1967 között 37 száma jelent meg, egyenként 200–1000 példányban. Legjobb emlékem szerint az 1980-as évek közepe táján mindhárom folyóiratsorozatot az Eötvös Loránd Tudományegyetem Francia Tanszéke könyvtárának ajándékoztam. Ma már sajnos nem tudtak tájékoztatást adni ezek hollétéről és sorsáról.
- 14 Hasonló kötődés jött létre az elagotton emlékirásba fogó, meghatóan érzékeny lelkű New York-i szemészprofesszorral – vö. a szerzőtől Egy élet a századelőn [Linksz Artúr visszaemlékezéseiről], Valóság XXIV (1981) 3, 114–116. o. – vagy a délvidéki apja irodalmi hagyatékával példásan sáfárkodó németországi orvos Szirmai Endrével.
- 15 „A magyar filozófiai életnek van azonban egy másik ága, vagy másik iránya is, mely keresi az utat Európa filozófiai életéhez és örökségéhez. Ezt

- jelzik mindenekelőtt az újabb [...] a nem-Marxista filozófiai világot bemutató szövegyűjtemények, mint pl. a Varga Csaba és Sajó András válogatásában megjelent *Modern polgári jogelméleti tanulmányok [...]*.” „Hézagpótló jogfilozófiai szemelvénygyűjteményként jelent meg Varga Csaba válogatásában (Peschka Vilmos és Sajó András közreműködésével) *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* címmel (1977).” Hanák Tibor *Az elmaradt reneszánsz A marxista filozófia Magyarországon* (Wien & München: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1977 / Bern: Európai Protestáns Szabadegyetem 1979), 179. és 207. o.
- 16 Szóbeszéd szerint fővárosi utaztában a vonaton emigráns kiadványt olvasott; professzortársa meglátta, megkívánta, kölcsönkérte, s bizonyára utóbb fel is jelentette; „rendszerellenes izgatás” címén lefolytatott bűnügye s egyetemről eltávolítása befejeztével (1966) az állambiztonság még további eszközökkel is lehetetlenítését tűzte célul.
- 17 Kovács András korszakhatároló filmdokumentuma a *Falak* (1968).
- 18 Egyetemi szemináriumaimnak híre mehetett, mert az Eötvös Loránd Tudományegyetem berkeiktől igencsak távoleső kollégák is jóindulatúan figyelmeztettek úgymond szabadszellemtől, kritikus folytatása veszélyeire. Gyanút csak akkor fogtam, amikor az MSZMP KB ideológiai titkára, Berecz János fia jelentkezett érdeklődésével, ráadásul magnetofonnal felszerelten. Szerencsére nélküle, de e perspektívátágító foglalkozások folytatódtak, egészen az időközben FIDESZ-alapítóká letteknek immár Bibó Istvánról elnevezett szakkollégiumában az első évben a jogász-szociológus Nagy Endrével párban, majd saját szemináriumom, ehhez külön rájuk figyelemmel felépített nagyszabású anyagom – vö. a szerzőtől Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról [1996] (Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem 1998) 388 o. [Osiris Könyvtár: Jog], különösen 18. o. és 11–12. jegyzet – heti három esti órában egész éven át tartott sorozatáig. Az ő érdeklődésük már a szó legszorosabb értelmében határtalanul mutatkozott. Vö. A politikát választották – tudósok is lehettek volna [Varga Csaba egyetemi tanár emlékezése a Fidesz megalapító tanítványairól] *Vasárnapi Hírek* 14 (1998. május 17.) 20. Háttér: 1. és 7. o. Őket megelőzően a legnagyobb merészséggel az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének kebelében akkor találkoztam, amikor az 1980-as évek első felében hallgatóim – ma már politikacsináló nevek – beszámoltak alternatív gondolkodásmód utáni vágyukban rabbik, tiszteletesek, hit-szónokok előadásainak felkereséséről; majd amikor – évekkel később – Kis János: *Vannak-e emberi jogaink? 2. átdolg. kiadás* (Malakoff: Dialogues européennes 1987) 224 o. [Magyar Füzetek 11] hivatalosan tiltott könyvecskéjét ajánlották – felmutatva – megvitásra. Ez elől – maga a tény hivatalos retorzió kiváltására alkalmas erejére tekintettel, mert egy kéttucatnyi hallgatót véletlenszerűen tömörítő hivatalos szemináriumi csoport szükségtelen, hiszen óhatatlanul s ellenőrizhetetlenül kitudódó kockázataként értékelve – kitértem ugyan, visszatérítve őket a jogfilozófiának jogászként művelt hallatlan perspektívájú változatosságára, ámde folytatva a magam szakmailag mindazonáltal védhető, mert diszciplínánk teljességét felmutató és gondolkodásukat ebben nyitogató útját.
- 19 Az egykori résztvevő Alfred Reisch *The West's Secret Plan for the Mind Book Distribution to East Europe during the Cold War* címen megjelenés előtt álló könyve deríti fel ennek részleteit még folyamatban lévő amerikai levéltári (Hoover Institution és CIA-archivumok) kutatásai összegzéseként, melyből annyi máris kiderült, hogy több milliónyi könyvet juttattak mindösszesen el, mintegy százezernyi vasfüggöny mögötti címzett személynek és intézménynek. Lásd pl.: http://www.wilsoncenter.org/index.cfm?fuseaction=events.print&event_id=353382&stoplayout=true. Tanulmányi feldolgozásként pedig lásd John P. C. Matthews: *A Nyugat szellemi titkos Marshallterve, I–II Magyar Szemle XVI* (2007) 11–12 és *XVII* (2008) 1–2 in: http://www.magyszemle.hu/szamok/2007/6/A_Nyugat_titkos_szellemi_Marshall_terve és http://www.magyszemle.hu/szamok/2008/1/A_Nyugat_titkos_szellemi_II
- 20 A Korunk szellemi körképe tényleg nekünk, vasfüggöny mögött ragadt hazai értelmiségnek címzett telitalálat volt: aligha akadhatott fanyalgója vagy érdektelen kézbevevője oly sokféle megcímzettje közt. S e mű körbeküldését szintén standard nagy művek követték. Amikor nagyüzemmé lett az ilyesféle nemzetközi terjesztés, érezhettem azt, amit utóbb, a Soros-féle tömeges könyvtárellátásoknál észlelhettem (az Országgyűlési Könyvtár példájában) az 1980-as évek végefelé, jelesül, hogy az akció a terjesztő oldalról egyszermind eladhatatlan könyvhalmok leapasztását is szolgálhatta: tucatművek, időleges aktualitású népszerűsítések (az Országgyűlési Könyvtár esetében: college-antológiák tömege), amik ingyenességének ellenállni ugyan csaknem lehetetlen, de egy igényes gyűjteménybe mégsem maradandóan illő kiadványok kerültek így át a hazai bibliotheca állományába.
- 21 Úgyszólván humoros volt utóbb látnom, hogy a szocializmus kegyéből nyugatot gyakran járó s kiváltságos életvitelű akadémikusok – a fővárosi munkajogász Weltner Andor (aminek halála utáni felszámolásában résztvettem), a pécsi államjogász Bihari Ottó (akinek gyűjteménye a pécsi Király-utcai múltbéli egyetem-történeti múzeumban éveken át kiállításra került) vagy az ENSZ-ben hivatalosan folyvást megforduló nagyhírű nemzetközi jogász Haraszthy György (vétellel utóbb az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetébe került) – személyes könyvtárának nyugati tételei gyakorlatilag úgyszólván kizárólag a nekem már címenként régről ismerős ingyenkönyvekből kerültek ki.
- 22 Legemlékezetesebb számomra a Petite Larousse igazgatójának személyes levele, amely miközben biztosította méltánylandónak talált kérésem teljesítését, kiadói érdekből rögtön le is szögezte, hogy további vagy mástól származó hasonló kérelemnek már nem áll majd módjában eleget tenni.
- 23 Jeanne Parain-Vial nagyszerű kutató nő például bátorító kézírásos levelével küldte meg számomra akkor általam sokszor forgatott és idézett alapvető munkáját: *La nature du fait dans les sciences humaines* (Paris, Presses Universitaires de France, 1966).
- 24 Jóleső érzés látni mai igényesen kiterjedt gyűjteményemben a rop-pant CIA-akcióra visszavezethető provinenciájú műveket, amik szakmai súlyuk okán, ráadásul akkori kellemes és intellektuálisan bizsergető olvasmányélményük emlékével tetézetten őriztetek meg. Intézményi könyvtárainkon és egyéb gyűjtőhelyeken túl sok

- évtizede leginkább a sárospataki református Bibliothecát segítettem, majd kiegészítőleg a beregszászi főiskolai, a komáromi egyetemi, újabban a kolozsvári Sapientia jogi kari gyűjtemény. Mintegy tízezer tételyi saját szakmai könyvtáramat a Pécsi Egyetemi Könyvtár különgyűjteményének szánom; archív anyagaimat értékes régi szakmai (Somló Bódogtól, Moór Gyulától, Losonczy Istvántól, társaikként pedig Leonid Pitamictól, Hans Kelsentől, Ilmar Tammelótól származó) kéziratokkal és saját levelezésemmel pedig az MTA Könyvtára Kézirattárának.
- 25 Kizárólag legmaradandóbb hatásának ítélte egykori szemle-cikkeim kései válogatásaként lásd a szerzőtől Jogi elméletek, jogi kultúrák Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar „Összehasonlító Jogi Kultúrák” projektuma, 1994) XIX + 503 o. [Jogfilozófiák].
- 26 Csupán néhány név (kétharmaduk immár napjainkra elhalálozottan): Virginia Black, Edgar Bodenheimer, a filozófus Lee Congdon, Jerome Hall, Zdenek Krystufek, Philipp Nonet, Stanley L. Paulson, Philip Selznick, Richard A. Wasserstrom és James Boyd White az USA-ból, Antony N. Allott, Neil Duxbury, Lord Lloyd of Hampstead, Peter Stein és William M. Twining Angliából, Ilmar Tammelo Ausztriából, Chaïm Perelman, Jacques Leclercq és Jacques Vanderlinden Belgiumból, H. H. Bruun, Stig Jørgensen és Preben Stuer Lauridsen Dániából, Aulis Aarnio és Kaarlo Makkonen Finnországból, Sarwat Anis Al-Assiuty, Paul Amselek, Henri Batiffol, Albert Brimo, René David, Henri Lévy-Bruhl, E. H. Schwarz-Liebermann, Jean-Marc Trigeaud, André Tunc és a filozófus Vető Miklós Franciaországból, F. J. M. Feldbrugge Hollandiából, Aharon Barak főbíró Izraelből, Wolfgang Fikentscher Németországból, Norberto Bobbio, Alexandre P. d'Entrèves és Alessandro Giuliani Olaszországból, Alan Watson Skóciából, Per Olof Bolding, Aleksander Peczenik és Stig Strömholm Svédországból, Alois Troller és Michel Virally Svájcban, Junichi Aomi, José Llompert S. J. és Mitsukuni Yazaki Japánból, Kéba M'Baye Szenegálból, továbbá – a magyar jogtudós emigrációból – Bolgár Vera, Charles Szladits, Horváth Barna és Váli Ferenc Amerikából, Georg Brunner, Majoros Ferenc, Tóth János, a filozófus Vető Miklós és Zajtay Imre Nyugat-Európából.
- 27 Az Országgyűlési Könyvtárnak egykor József Attila állítólagos felsőbb pártkapcsolataként elhíresült Vértesszőlős György két évtizedes igazgatósága alatt elzúllott jogi gyűjteményének rendbe tételére kérte fel 1972-ben Vályi Gábor főigazgató könyvtárügyben is diplomát szerzett Sólyom László kollégámat, majd utóbbinak javaslatára (az MTA ÁJI kutatói főállása és az ELTE jogi karának docensi féléllása mellett harmadállásban) engem, akik évek során újraszakoztuk a teljes érintett állományt. Az ottani belsőként számító lét folytán így alkalmam nyílt nemcsak a „zárt anyagok” benti kölcsönvételére, de esténként szabad tartózkodásra az ún. zárt szobában is, az „elleneséges” magyar emigráns, továbbá általában a „szovjetellenes” művek (könyvek, broszúrák, folyóiratok) meglepően impozáns – bár mint utóbb kiderült, a teljességet meg sem közelítő – gyűjteményének (vö.: <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/pdf-konyv/konyv05.pdf> 5.38. pont, 203–205. o.) tanulmányozására. Ekkoriban legendaszámú mentek Aczél György kommunista kultúrpaapa ez irányban elismeréssel övezett intézkedései, amikor miniszterelnökhelyettesi irodája (1974–1982) teremni – külképviseletektől érkező, postán vagy határon elkobzott, avagy kifejezett kérésére beszerzett – éppen felgyűlt könyvtömegét visszatérően a Könyvtár rendelkezésére bocsátotta.

